

Формування української національної історіографії

З.-Є. Когут

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 23-30.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ*

Цілком розвинута модерна українська історіографія сформувалася на початку двадцятого століття як один із наслідків культурного та національного відродження попереднього століття¹. Але процеси вироблення української національної ідентичності та становлення української історичної думки були тісно пов'язані віддавна, принаймні від початків нового часу. Усвідомлення предмету української історії відбувалося поступово, у формі визначення відмінності українського минулого від історії Росії та Польщі та визнання тяглості українського історичного процесу. Крім того, модерна українська історична думка формувалася у взаємодії з більш розвиненими історіографіями Східної Європи — польською та російською. Українське бачення минулого було то доповненням, то запереченням величних візій двох імперських культур.

Найбільший вплив на становлення модерної української історіографії справила так звана «традиційна схема російської історії», що поєднувала поняття династичного, релігійного та державного преемства з елементами історії російського етносу у безперервну тисячолітню історію «Росії» та «Російського народу». Деякі складові частини «традиційної схеми» можна знайти вже у твердженнях московських літописів про київське минуле як частину історії московського князівського дому. Однак у систематичному вигляді про династичні, релігійні та навіть етнічні зв'язки між Києвом та Москвою було вперше заявлено у праці київського церковника сімнадцятого століття. «Синописис», автором якого найчастіше вважають архимандрита Києво-Печерської Лаври Іннокентія Гізеля, був уперше виданий у Києві між 1670 та 1674 рр.² Щоби здобути допомогу і протекцію московського царя, автор намагався пов'язати Москву з Києвом кількома шляхами: 1) через спільну династію Рюриковичів та спільну православну віру (тут свідомо ігнорувався той факт, що московські царі вже не були Рюриковичами); 2) через спільну територію під назвою «Росія», що включала і Україну, і Московщину — й

* В основу статті покладено доповідь автора на ІУ Міжнародному конгресі українців в Одесі (2000 р.). Публікація статті узгоджена з автором та редколегією видавця Конгресу. Друкується в авторській редакції (ред.).

складала спадкове володіння царської династії; 3) через «православний російський народ», що населяв спадкову територію Рюриковичів і об'єднував, у баченні автора, всіх східних слов'ян.

До 1836 р. вийшло тридцять видань «Синопису», з яких двадцять одне — у Санкт-Петербурзі. Цей підручник став популярним саме тому, що забезпечував належний історичний родовід для зростаючої Російської Імперії. Знахідки автора «Синопису» розвинув та систематизував у своїй праці Ніколай Карамзін. Його «Історія держави Російської» (1815–1824) починається у дев'ятому столітті в центральній Україні так званім «київським періодом», тоді від тринадцятого століття продовжується у Владіміро-Суздальському князівстві, а з п'ятнадцятого століття у Москві. (Послідники Карамзіна додали до цієї схеми останній, Петербурзький період російської історії.). Питання про те, чи українські землі під Литвою та Польщею були частиною «російської історії», не займало Карамзіна. Але Ніколай Устрялов згодом доповнив династичну схему елементами етнічної історії і відповів на нього позитивно. За Устряловим, «повернення» українських та білоруських земель до складу Росії було одним із найважливіших процесів у російській історії³.

Якщо традиційна схема російської історії святкувала «повернення» східних слов'ян до імперського лона, нова польська історіографія оплакувала втрату «східних земель». Відповідно до польського бачення Україна добровільно увійшла до складу Великого князівства Литовського, а пізніше, завдяки Люблінській унії, до Польщі, що грала визначну цивілізаційну роль на сході. Це ідилічне співіснування було підірване козацькими повстаннями, що кінець-кінцем призвели до ослаблення і краху самої Речі Посполитої. Оскільки польська суспільна думка наполягала на відновленні «історичних кордонів» на сході, українське минуле залишалося частиною «польської історії» навіть після втрати політичного контролю над українськими землями⁴.

У своїй реакції на імперські історичні візії українці спиралися не лише на проросійську концепцію «Синопису». Козацька літописна традиція була відмінною⁵. Не заперечуючи династичної, релігійної та культурної спорідненості з Москвою, козацькі літописці особливо підкреслювали відмінності у політичному та суспільному устрої. (Мусимо не забувати, що козацька старшина в автономному Гетьманаті була кровно зацікавлена у збереженні своїх прав і вольностей.) Два найвідоміших зразки жанру козацьких літописів — праці Григорія Грабянки та Самійла Величка — не розробляли грандіозної загальної схеми східноєвропей-

ської історії⁶. Не шукали вони також виправдання приєднанню до Москви у династичних, релігійних чи етнічних аргументах. Взагалі, козацькі літописці приділяли значно менше уваги Київській Русі. Вони залюбки розробляли більш важливі теми: козацька Україна під владою Польщі, великий визволитель гетьман Богдан Хмельницький, українські та козацькі права та вольності за польських королів та за московських царів. Літописці вважали, що існувало дві Русі: Московщина-Росія та Малоросія-Україна (назва «Малоросія» остаточно утвердилась у середині вісімнадцятого ст.). Більше того, вони намагалися показати, що Малоросія входила у добровільні угоди з польськими королями і московськими царями, зберігаючи у такий спосіб свою автономію, права і вольності.

Вінцем козацької історіографічної традиції стала анонімна «Історія Русов», що появилася, ймовірно, на початку дев'ятнадцятого ст. Ця праця вже заявляла про природне, моральне та історичне право українців на окремішний політичний розвиток. За «Історією Русов», руська (українська) нація існувала як політична спільнота ще з давньокиївських часів; Москва просто запозичила ім'я, урядову структуру й історичне старшинство українців. Коли татарська загроза змусила «русів» увійти до складу Литви та пізніше Польщі, це були контрактні угоди, що поєднували «рівного з рівним та вільного з вільним». Та ж теорія контракту виянювала в «Історії Русов» і Переяславську угоду 1654 р. і пізніше — існування автономної Малоросії у складі Російської Імперії⁷. У цій інтерпретації Україна завжди залишалася суб'єктом історії, вартим окремої уваги істориків.

Козацькі літописи і особливо «Історія Русов» справили величезний вплив на розвиток української історіографії. Цікаво, однак, що деякі положення анонімного трактату були переосмислені і розвинуті не наступним поколінням українських істориків, а їхніми синами й онуками. Протиставлення російської традиції рабства українській любові до свободи знайде повніше висловлення у Костомарова і народницької школи другої половини дев'ятнадцятого ст. Ідея «захоплення» Росією давнього минулого і самого імені українців розвинеться в українській історіографії лише в часи Грушевського, на межі двадцятого століття.

У міжчасі найвидатніший український історик 1820-х років, Дмитро Бантиш-Каменський, був радше слухняним учнем Карамзіна, ніж послідовником автора «Історії Русов» (що поки що залишалася неопублікованою). Карамзін майже на згадував Україну у своїй «Історії Російської держави»; тож своєрідним доповненням до неї стала «Історія Малої

Росії» Бантиша-Каменського (1822 р.). Лише за двадцять років, у 1840-х роках, з'явилася п'ятитомна «Історія Малоросії» Миколи Маркевича, в якій вплив «Історії Русов», романтизму та Гердерівського розуміння нації був очевидним. Маркевич прийняв уявлення «традиційної схеми» про давню російсько-українську єдність, однак він називає «молодшим братом» саме росіян! Ігноруючи більшість загальноросійських подій, що були такими важливими для Бантиша-Каменського, Маркевич підкреслював етнічну та історичну самобутність українського народу, його «контракті» угоди з Литвою, Польщею та Московією⁸. Загалом лоялістська (особливо у висвітленні подій вісімнадцятого ст.) «Історія» Маркевича забезпечила чималий захоплюючий матеріал для українських письменників-романтиків, зокрема для Шевченка. Так, історична праця зробила величезний, хоча і опосередкований, вплив на формування модерної української ідентичності.

Романтизм з його увагою до людини також підготував ґрунт для української народницької історіографії. Починаючи з середини дев'ятнадцятого ст., положення про те, що не держава, а люди, народ є суб'єктом історичного розвитку, дало українським історикам могутню концептуальну зброю. Адже вони могли протиставляти український народ російській державі, у такий спосіб підкреслюючи окремішність українського історичного процесу. Проте становлення такого погляду на минуле відбулося не одразу. Один із перших представників романтично-народницької течії, Михайло Максимович, виступив проти погодінської теорії «запустіння» України після монголо-татарської навали, обґрунтовуючи тезу про органічний зв'язок між Київським та козацьким періодами української історії. Протеже Максимовича, Пантелеймон Куліш, у своїй ранній поезії, прозі та публіцистиці утвердив новий, гердерівський, погляд на національне минуле. Це особливо відбилося в його «Повісті про український народ» (1846 р.), яку автор призначав для школярів. Наскрізьна нитка цієї праці – розвиток «духу народу» в його боротьбі за волю. Куліш обґрунтовував єдність, безперервність української історії етнічними та лінгвістичними міркуваннями. Більше того, він ледь не вперше вжив самі терміни «український народ» чи навіть «нація»⁹.

Однак значно більший і триваліший внесок до становлення модерної української історіографії зробив інший Кирило-Методіївський братчик, Микола Костомаров. Він виклав свою новаторську концепцію історії східних слов'ян у двох статтях початку 1860-х років: «Думки про федеративний устрій у давній Русі» та «Дві руські народності». В «Думках» він

висунув тезу про те, що населення Київської Русі складалося з сімох прото-національностей: української, сіверянської, російської, білоруської, псковської та новгородської. Вони були об'єднані у природну для східних слов'ян федерацію, яку пізніше зруйнувала монголо-татарська навала і яка не могла відновитись через становлення московського самодержавства. У «Двох руських народностях» Костомаров розбирає різну «ментальність» українців та росіян: в основі української самосвідомості лежить індивідуалізм, в основі російської – колективізм; українці історично прагнули федеративного устрою, а росіяни – абсолютної монархії¹⁰. Ця Костомарівська концепція суттєво підривала традиційну схему російської історії, але ще важливішою була анонімна стаття Костомарова «Україна», опублікована у герценівському «Колоколі». У ній він твердив, що напрямною силою української історії був вольнолюбний дух українського народу, що «ані поляки ані росіяни не можуть називати своєю землею, на який живе наш народ», що колись може постати і українська держава (в етнічних кордонах), яка була би членом вільного слов'янського союзу¹¹. Тут Костомаров вже виходить за межі критики імперських візій українського минулого і розуміє український народ як суб'єкт історії.

Загалом українська народницька історіографія 1860—1890 рр. років досить успішно підривала «звичайну схему» зсередини. Народники погоджувались, що Російська імперія успадкувала державну традицію Київської Русі, але вони ставили під сумнів роль будь-якої держави чи династії у розвитку народу. Історична думка української народницької школи еволюціонувала у напрямку від Костомарова з його теоріями федералізму та різниці у ментальностях до Лазаревського, який зосередив увагу на історії соціальних верств та суспільних установ. Однак всі представники цієї школи, очевидно, погодилися б, що українці є окремою національністю всередині ширшої російської нації. (Можливо, Антонович і не погодився б, але він не мав звички публічно демонструвати свою незгоду з пануючими теоріями.) Таке бачення, зрештою, цілком відповідало поглядам «українофілів» 1860—1890 рр. на національну ідентичність.

Можливо також, що друге покоління представників народницької школи відмовилось від розробки загальних концепцій і заглибилось у публікацію та дослідження історичних документів не лише під впливом західноєвропейської «документальної школи» та позитивізму. Що, коли їхня відмова від ширшої синтези була спричинена також неможливістю пристосувати свої погляди до «традиційної схеми» — і водночас неможли-

вістю змінити цю схему? У будь-якому разі, видання на кшталт «Архіву Південно—Західньої Росії» підготували незамінну джерельну базу для синтетичних досліджень 1890—1900 років, і насамперед для монументальної праці Грушевського.

Центральною постаттю документальної школи в останній третині ХІХ ст. став Володимир Антонович. Публікацією численних документів та розвідок з українського минулого він фактично підірвав польську імперську версію українського минулого, знищивши один за одним «історичні» аргументи про польський характер Правобережної України. Складніше сформулювати внесок Антоновича до розвитку української історичної думки. Хоча він всіляко уникав концептуалізації, тексти Антоновича ясно вказують на вплив теорій Костомарова. Антонович вважав козацтво продовженням вічевого соціального устрою Київської Русі; саме у козацький період «основна ідея» народного існування знаходить найповніший вираз. Знов-таки, історія великоросів уособлює прагнення до державної влади та абсолютизму, польська — принцип аристократії, а українська — Ідею віча, демократії та рівних прав людей¹². Це, як бачимо, досить костомарівське бачення історичного процесу.

Цікавіше звернути увагу на той факт, що Антонович (особливо у праці «Київ, його доля і значення з ХІV по ХІVІ століття»), пов'язував історію Київської Русі з подальшим розвитком саме українських земель. Щоб підкреслити цей зв'язок, він вперше в історичній літературі ужив термін «Україна — Русь», який тепер головню знайомий нам завдяки назві монументальної «Історії» Грушевського¹³. Треба визнати і заслуги Антоновича як організатора історичної науки. Він працював у п'ятих осередках історичного українознавства: Київському університеті, Київській археографічній комісії, Історичному товаристві Нестора-літописця та у журналі «Київська старовина». Найбільше значення для розвитку української історичної думки мав той факт, що, на відміну від Костомарова, Антонович створив свою наукову школу. Серед його студентів у Київському університеті були брати Грушевські, Багалій, Довнар-Запольський та багато інших славних, у майбутньому, імен.

Саме покоління учнів Антоновича зробило останній крок у звільненні логіки українського історичного процесу з-під інтелектуального ярма російських та польських імперських візій. Зокрема, Михайло Грушевський у своїй короткій, але славетній статті 1904 р. «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства» остаточно відокремив українську історію від російської та запропо-

нував нову періодизацію історії східних слов'ян, в якій Києву наслідували не Владімір та Москва, а Галицько-Волинське князівство та українські землі у складі Великого князівства Литовського¹⁴. Кілька одностомних оглядів історії України Грушевського, так само як і його фундаментальна «Історія України-Руси», трактували історію українського народу як тяглий, безперервний процес від найдавніших часів до сучасності. Переворот в українській історичній думці було завершено. Навіть історики «державницької» школи, які відкинули народницькі погляди Грушевського, були зобов'язані йому загальною схемою українського історичного процесу. Історія України стала концептуально повноправною і тематично розвинутою ділянкою історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Я докладніше виклав свої погляди на формування української історичної думки в англійській статті: Zenon E. Kohut, "The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia," in Thomas Sanders, ed., *Historiography in Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* (Armonk, 1999). Серед новітньої літератури про становлення модерної української історіографії слід насамперед назвати книжки Стівена Величенка та Володимира Кравченка: Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992) та В. В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.)* (Харків, 1996).

2. Добрий огляд наукової літератури про «Синопис» подано у передмові до видання: Hans Rothe, ed., *Sinopsis*, Kiev, 1681: facsimile mit eintier Einleitung (Köln, 1983.). Див. також цікаву нову статтю: Джианфранко Джіраудо, «"Русское" настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля» // *Medievalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей* (Київ, 1992), т. 1, стор. 92-103.

3. Див. Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, 5-е вид., 12 тт. (Сп. Петербург, 1842-43); Н. Г. Устрялов, *Русская история*, т. 1 (Сп. Петербург, 1839).

4. Див.: Velychenko, *National History as Cultural Process*, pp. 4-75.

5. Див.: Frank E. Sysyn, "Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690," *Harvard Ukrainian Studies* 10, no. 3/4 (December 1986):

393-423; idem, "The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity," *Harvard Ukrainian Studies* 14, no. 3/4 (December 1990): 593-607.

6. Нещодавно було здійснено факсимільне видання літопису Граб'янки: Нгуьогії Нггаbianca's *The Great War of Bohdan Xmel'nyuc'kyj* (=The Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Texts, vol. 9) (Cambridge, MA, 1990). Літопис Величка є тепер широко приступним у перекладі Валерія Шевчука: Самійло Величко, *Літопис*, 2 тт. (Київ, 1991).

7. *История Русов или Малой России* (Москва, 1846), стор. 204, 6-7 та 209, 209 та 229.

8. Д. Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, 4-е вид., 3 тт. (С. Петербург, 1903); Н. Маркевич, *История Малороссии*, т. I (Москва, 1842), особливо стор. 4, 227-228, 256-259.

9. П. Кулиш, *Повесть об украинском народе* (С. Петербург, 1846), стор. 13, 27, 33, 51.

10. Н. И. Костомаров, «Мысли о федеративном начале в древней Руси», *Основа* № 1 (1861): 12-58; Н. И. Костомаров, «Две русские народности», *Основа* № 3 (1861): 33-80.

11. Цю статтю було опубліковано у вигляді анонімного листа до редактора у *Колокол* N 61 (1861).

12. В. Антонович, *Бесіди про часи козацькі на Україні* (Чернівці, 1897), стор. 6-7

13. О. І. Киян, «Життєвий і творчий шлях В. Б. Антоновича» // Український історичний журнал № 2 (1991): 74-75

14. Михайло Грушевський, «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», у кн.: Любомир Виняр, ред. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) (н. п. 1985), стор. 102-103.